DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-48>

УДК 821.161.2:82-31:82-9

Горбач Н.В., Міщенко С.Ю.
Запорізький національний університетСЕМАНТИКА СИМВОЛУ ЧЕРЕВИЧКІВ
У ПОВІСТІ М. МАТІОС «ЧЕРЕВИЧКИ БОЖОЇ МАТЕРІ»

Анотація. Стаття присвячена аналізу образу-символу черевичків у повісті М. Матіос «Черевички Божої Матері», який розглядається на трьох рівнях. На першому і другому – як елемент народної назви рослини роду бальзамінових та апокрифічної легенди про Богородицю, що й дала цю назву рослині. Тут із його допомогою розкривається внутрішній світ головної героїні дванадцятирічної дівчинки Іванки Борсук, котра мріє знайти чудодійну квітку не задля власної вигоди, а щоб з її допомогою перемогти в світі зло. Образ Богородиці постає в думках дівчинки символом людської самопожертви. Розмірковуючи про добро й зло у світі, Іванка своїм дитячим нерозумінням змушує читача задуматися про причини людської ненависті на релігійному чи національному ґрунті. Третій рівень розкриття образу черевичків – фінальна картина масового вбивства євреїв після приходу німців. Мрія Іванки Борсук знайти *черевички Божої Матері* як символ гармонійного, гуманного світоустрою розбивається об дійсність. Закривавлений черевик Хаї Рендигевич в руках Іванки – символ трагічної долі євреїв, коли людиноненавистництво утвердилося на державному рівні.

Ключові слова: образ, символ, повість, черевички, Голокост.

Horbach Nataliia, Mishchenko Sofia
Zaporizhzhia National UniversitySEMANTICS OF THE SHOES SYMBOL
IN M. MATIOS' SHORT NOVEL «THE SHOES OF MOTHER OF GOD»

Summary. The article is dedicated to analysis of the symbol of shoes in M. Matios' short novel «The Shoes of Mother of God». There's a specific symbolic system in literature about Holocaust tragedy. The system includes general meanings as well as additional symbols created by artistic vision of the author. The symbol of shoes is discovered by us on three levels. On the first and the second ones, it's an element of a folklore name of a Balsaminaceae plant and apocrypha legend about Mother of God that gave its name to the plant. This symbol helps to show the inner world of the main character – the twelve-years-old girl Ivanka Borsuk who dreams about finding a magic flower not for own use but for defeating evil in the world. The vision of Mother of God appears in girl's thoughts as a symbol of a human self-sacrifice. Pondering about good and evil in the world, Ivanka makes reader to think over the reasons of human's hate on a religious or national base. The author gives own thoughts about human's role in history to her main character, verifying her artistic credo: «The time when events take place doesn't matter; a Human in events of time matters». The third level of the shoes symbol discovering is a final scene of mass murder of Jews after Nazi invasion. Ivanka Borsuk's wish to find *the shoes of Mother of God* as a symbol of harmonious, humanistic world breaks down into the reality. A bloody shoe of Chaya Rendyhevych in Ivanka's hands is a symbol of Jews tragic fate when misanthropy was established at the state level. M. Matios' short novel «The Shoes of Mother of God» is important for understanding the national and cultural diversity of nations that traditionally inhabit Ukraine, deepening the understanding between them, increasing the intercultural tolerance, nurturing the humanistic moral values.

Keywords: character, symbol, short novel, shoes, Holocaust.

Постановка проблеми. У творах сучасного мистецтва, присвячених трагедії Голокосту, виробилася специфічна система символів. Символ, що є різновидом художнього образу й може опосередковано виражати сутність певного явища, відрізняється від образу повторюваністю й стійкістю. Образи-символи сприяють втіленню уявлень про світ та духовні настанови людства, охоплюючи як загальноживане значення, так і набуваючи додаткових значень, зумовлених художнім баченням письменника. Можливості індивідуально-авторського сприйняття образу-символу демонструє й повість М. Матіос «Черевички Божої Матері».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доробок М. Матіос, зокрема й твір «Черевички Божої Матері», був об'єктом уваги таких дослідників, як Л. Баранська, І. Ведмідь, Ю. Вишницька, Н. Гаєвська, Я. Голобородько, О. Денисюк, Д. Дроздовський, Т. Євтушина, С. Жила, О. Кривенко, Д. Курчій, Л. Мозгова, Г. Павлишин, Т. Трофименко, Т. Хлівна та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри активне звертання критики й літературознавства до повісті М. Матіос «Черевички Божої Матері», обраний для аналізу аспект ще не досліджувався.

Формулювання цілей статті. Мета нашого дослідження пов'язана з потребою з'ясування семантики образу-символу черевичків у повісті М. Матіос «Черевички Божої Матері».

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасне мистецтво, осмислюючи трагедію Голокосту, виробило власну художню мову, зокрема, систему образів-символів цієї трагедії людства. Поряд із скульптурами людей найчастіше символами людських втрат стають предмети, наділені національним колоритом. Найвідомішим пам'ятним знаком Голокосту є менора – культовий світильник в юдаїзмі, що увічніює пам'ять знищених євреїв у різних куточках земної кулі, наприклад у Бабиному Яру й Румбульському лісі в Латвії, на території колишнього Львівського гетто й меморіалу «Яма» в Мінську, республіка

Белорусь. Кибитка – критий віз у кочових народів – стала пам'ятником розстріляним у Бабиному Яру представникам ромської національності.

Мистецькими образами стають і предмети, речі індивідуального користування людини або такі, що належать до її особистого простору. Так, у поле зору митців потрапляли дитячі іграшки (пам'ятник дітям, загиблим у Бабиному Яру, меморіал жертвам Голокосту в Орегоні, США й на вокзалі Ліверпуля, Великобританія). Символічного увіковічнення набула скрипка (меморіал в Орегоні, США, книга Йохана Фаїна «Хлопчик зі скрипкою», фільм «Скрипка» режисера Костянтина Фама). Забуті, загублені, залишені в поспіху вони символізують мирне життя, яке для жертв Голокосту завершилося.

Чи не найчастіше серед речових образів-символів Голокосту використовується образ черевиків. Така увага до них зумовлюється тим, що взуття переймає на себе значення інших споріднених образів – ступні, сліду, ноги, і символізує дорогу, пройдену мандрівником, подорож. Втіленням саме такої, «мирної» семантики, є пам'ятник черевикові на мисі Фіністерре в Іспанії, де завершується паломницький маршрут Каміно де Сантьяго. У випадку ж із Голокостом образ-символ взуття набув значення останнього прижиттєвого шляху, про який писала М. Тарнавська в поезії «В житті моему теж був Бабин Яр»: «Ішли по вісім вулицею міста – / діди, чоловіки, жінки і діти – / і понад ними нісся дивний гул: / мов стогін сотні скарг, немов скигління, / мов здавлений у горлі дикий плач» [7].

Шлях до Бабиного Яру в книзі М. Кіяновської «Бабин Яр. Голосами», де страх героїв поєднується з буденними думками, сповнений розпачу й багатоголосся жертв. Серед них – балерина, професія якої асоціюється з грацією, легкістю, витонченістю. Тут же в неї «тіло неначе чуже важко дихати йти» [4]. Проте, людині, яку вирвали з мирного життя, важко усвідомити фатальність ситуації, і її думка повертає до суто жіночих радостей – улюбленої блузки, котру не встигла одягти, чи нових черевиків сусідки. Хода, під час якої спершу стираються червики, а потім і ноги сусідки Хавіви, метафорично називається «танцем під дулом», повертаючи читача і героїню до реальності: «бачить сльози хавівини й ноги об камені стерті / аж до крові у танці під дулом підшви ж тонкі / залишилося кілька хвилин до останньої смерті / бо усі попередні вмирання були не такі» [4].

Найвідомішим скульптурним втіленням образу залишеного власниками взуття є пам'ятник у м. Будапешті, Угорщина (скульптор Дьюла Пауер). На березі Дунаю упродовж 40 метрів розставлені відлиті з чугуна 60 пар жіночих, чоловічих і дитячих черевиків. Усі вони є копіями автентичного взуття, яке носили в 40-х роках ХХ ст., тому нагадують відвідувачам атмосферу того часу. Цей меморіал виник як увічнення пам'яті понад 10 тис. євреїв, що були вбиті в Будапешті в 1944–45 роках. Людей масово знищували на берегах Дунаю: вбивці, зв'язуючи по 50–60 чоловік у шеренгу, стріляли лише в одну жертву, яка падала в воду й тягнула за собою інших. Так «економили» на патронах і похованнях. Але чому саме червики мають нагадувати про

ту трагедію? Тому, що вбивці змушували своїх жертв перед стратою роззутися, адже взуття в той час було дорогим товаром і на ньому можна було заробити, перепродавши.

Крім монументу в м. Будапешті останню земну дорогу жертв нацизму в образі загублених черевиків передано в інших меморіалах пам'яті жертв Голокосту. Найвідомішою з них є експозиція музею в колишньому концтаборі Аушвіц, де після звільнення 27 січня 1945 року було знайдено тільки в уцілілих бараках-складах 43 255 пар взуття й інші особисті речі в'язнів, що опосередковано свідчать про масштаби злочину проти людяності (загальна кількість убитих – від 1,1 до 1,6 млн. осіб [див.: 2, с. 643]).

Семантику дороги як життєвого шляху переймає на себе образ черевиків у короткометражному фільмі «Туфельки» (2012). За словами режисера К. Фама, в доробку якого Голокосту також присвячені фільми «Брут» і «Скрипка», на цю тему його наштотхнула історія родини: «Мій батько – в'єтнамец, мати – єврейка... Але якщо, поїхавши до В'єтнаму, я знайшов кількох членів сім'ї, то з боку мами ніхто не віцілів... Я присвячую свою картину пам'яті шести мільйонів євреїв, загиблих у вогні Голокосту» [цит. за: 6]. Шукуючи матеріал для свого кіно, режисер об'їхав ті місця в Європі, в яких розміщувалися німецькі концтабори. Але найбільше його зворушила величезна гора взуття убитих в'язнів Аушвіца: «Мене приголомшив вселенський масштаб трагедії. Ми нічого не знаємо про цих людей. Як розповісти про них світу?» [цит. за: 6].

Фільм триває всього 19 хвилин, але цього вистачить для того, щоб передати долю молодій єврейській жінки через історію її взуття – модних червоних черевиків – від вітрини магазину до вітрини Аушвіца. У фільмі відсутні діалоги, а камера фіксує лише ноги акторів. Глядач бачить, як поряд із ногами героїні з'являються у начищеному взутті ноги її нареченого, а згодом чоловіка. Закохані кружляють у безтурботному танці, не передчуваючи біди. З'являються в кадрі й дитячі ніжки. Але наступає війна й грубі солдатські чоботи конвоюють черевички до вагону, який відвезе їх до концтабору. А далі бачимо вже босі й зранені ноги героїні на сходах до газової камери. Режисерові вдалося через лаконічний художній образ показати історію любові, молодості, кохання, життя, трагедії єврейської родини зі східної Європи.

Оригінальну семантику, зумовлену історичними, релігійними, культурними реаліями Катастрофи, демонструє й повість М. Матіос «Черевички Божої Матері».

Головною героїнею твору є дванадцятирічна Іванка Борсук, яка опинилася на роздоріжжі прекрасного і водночас жахливого життя. З самого дитинства Іванка відрізнялася своєю неординарністю, чуттєвістю, ніжністю. Дівчинка весь час знаходилася у своєму власному світі, де християнство переплелася з міфологічними уявленнями й віруваннями предків. З одного боку, тонка психічна організація дівчинки та умови життя, коли дорослі не переймалися особливостями дитячого розвитку, викликали в неї захворювання на епілепсію. З іншого боку, саме хворобою можна пояснити певну дивакуватість дівчинки

(це прийом, який М. Матіос використовувала і в творах «Солодка Даруся», «Майже ніколи не навпаки», «Москалиця», де головні героїні наділялися особливим психологічним станом унаслідок трагічних випробувань у своєму житті).

Релігійність середовища, в якому зростала Іванка, позначається й на її власному світогляді – свою хворобу дівчинка вважає божим покаранням за гріхи. Щоб отримати зцілення, вона мріє знайти в лісі якщо не папороть, властивості якої відомі усім, то хоча б рослину, яка зветься *черевички Божої Матері*. Скоріше за все, мається на увазі рослина *Impatiens noli tangere* L. [див.: 1, с. 283], відома також у народі як *розрив-трава*, яка згідно з віруваннями українців наділялася чудодійною силою і вважалася настільки рідкісною, що людина її не могла знайти самотужки. Вона, за повір'ями, була здатна руйнувати окови, приборкувати тварин. Насправді, ця рослина роду бальзамінових належить до поширених і знайти її не становить труднощів.

Розрізавши долоню грибним ножиком і сховавши у ранку пелюсточки квітки, дитина вірить, що не просто вилікується від недуги, а й іншим людям надасть сили та подолає все зло на світі. Але ні магічна рослина, ні навіть старання Северини не приносять дитині тривалої перемоги над хворобою, оскільки на її долю випадає низка потрясінь, з якими дитяча психіка не здатна впоратися. Це **перший** рівень розуміння наскрізного образу черевичків, що винесений у назву твору.

Другий рівень його сприйняття пов'язаний із апокрифічною легендою про Богородицю, яка дала народна назву рослині, й відголоски якої знаходимо у повісті, коли Іванка розмірковує про те, чому на іконах вона ніколи не бачила взуття Божої Матері: «Де вона діла свої черевички?! Як вона боса Ісуса носить між люди?... Вона залишила свої черевички в лісі, для людей залишила, перетворила їх у чудодійні квіти, щоб хтось знайшов їх – і дістав небачену силу?!» [5, с. 25–26].

Пошуки зілля розкривають перед читачем часом недитячі думки Іванки Борсук. Дівчинка замислюється, як відрізнити добро від зла? Чи завжди вона правильно робить? Чому, коли вона хоче зробити добро, від цього робиться тільки гірше і насамперед їй: коли ріже руку, щоб вкласти в рану зілля й отримати його чудодійну силу, – мало не втрачає руку; коли чудернацьким способом відганяє град, показуючи стихії «голу срачину», – батько лупцює її, не розібравшись у причинах такої поведінки Іванки.

Найбільшим випробуванням для Іванки, як і для усього населення, стає наступ чужих армій, що намагаються насадити власні порядки. Коли в село приходять непрошені гості – красні комісари – дівчинка стає очевидцем жаклих подій, які розгортаються в її рідному селі: односельчан вивозять у незнайомі краї як «ворогів» радянської влади. Іванка зрозуміє, що гарний «красний комісар», в якого вона майже закохалася, може бути жорстоким катом. А свої односельці – катями не меншими, а то й жорстокішими. Зло розростається, коли на зміну «красним комісарам» з'являються німці та румуни, які починають масово убивати євреїв.

Навіть у часи кровопролиття і жорстокості авторка намагається вселити віру в людину.

Найпримовистішим є епізод порятунку отцем Онуфрієм іудейки Хаї. Вагітна жінка, рятуєчись від заслання, знаходить порятунок у стінах православного храму. Виключність цієї ситуації передається через дитячу реакцію Іванки: «Хая ... ос-ось увійде в царську браму, і уведе її туди панотець Онуфрій, що колись дуже сердився на Іванку, коли вона питала його про рай. ... А тепер панотець не сердиться на нехрещену Хаю і навіть сам показує їй дорогу у вівтар» [5, с. 139]. Слова панотця про те, що «чиєсь життя важить більше, ніж гріх перед Богом» [5, с. 152] звучать як визнання важливості загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Відчуття кінця світу, яким сповнений художній простір повісті, загострюється в сцені передсмертної молитви євреїв: «А по тому гул, що надзусиллями виривався з ослаблених грудей, нібито із-зі ґрат, перейшов у останні слова. Їх спромоглися в один голос і одним диханням казати ті, хто вже стояв над занедбаним сільським урвищем, на дні якого ще зеленіла трава і копошилися невтомні комахи, де під травой і дерном тліли кістки здохлої чи дорізаної худоби, а зверху, ніби із самого неба, на дно того пекла лилася остання прижиттєва молитва юдеїв – приречених іншими нещадними людьми і вибраних божевільним часом: – Шма, Ісроель! Адоной – Елогейну, Адоной Ехад! Борух шем квод малхус ле-олом во-ед! (Слухай, Ізраїль. Господь – Бог наш, Господь – Один! Благословенне ім'я славного царства Його вівіки віків!)» [5, с. 198–199]. Ця молитва є вершиною символічного конфлікту між добром і злом.

Черевички Божої Матері, які мріє знайти Іванка, були для неї символом світу без зла. Але жорстокість війни змушує її шукати відповідь на інше питання: хто винен у нещастях? («...А Матір Божа лишилася боса. Як проста жінка, що не має взуття. Тому вона й не має сили спинити зло. Бо ж хіба би дозволила Матір Божа чинити одним людям з іншими людьми те, що вони чинять? Проста людина не може стати уперек зла – а Бог може, коли хоче... Матір Божа не винна, що люди злі. А хто винен?...») [5, с. 200–201]. Показ драматичних подій твору крізь призму дитячої свідомості, «дозволяє з одного боку показати тонку психологію й філософію дитини, а з іншого – осмислення суперечливого, жорстокого дорослого світу допускає виправдане в цьому випадку певне моралізування» [3, с. 82].

Третій значеннєвий рівень наскрізного образу черевичків розкривається у фіналі повісті. Трагізм життя як окремо взятої дитини, так і всього села підкреслюється сценою твору, коли Іванка знаходить закривавлений черевик Хаї Рендигевич. Дитина «стискає в руці червоний черевичок із плямами бурої крові – і чує, що вона вже стара, як ті, хто чекає смерті. І вирваним із самого серця голосом кричить на весь ліс, звівши голову в небо: Отче наш, ежи еси на небесі, да святиться ім'я твоє, да прийде царство твоє...» [5, с. 206].

Дитяча мрія Іванки про чудодійні черевички розбивається об реальність буковинської історії I пол. XX ст., де символом новітньої трагедії стає закривавлений черевик єврейської жінки. Авторка наголошує, що війна лишає сліди не тільки

на тілі поранених і вбитих, але й на серці живих. Розправа над євреями села, свідком якої стала Іванка, залишить незгладимий слід у душі вразливої дитини. Її стан авторка передає дуже лаконічно й влучно: «Іванка осліпла і оглухла. Умерла разом з усіма» [5, с. 199]. Проте фінал твору, коли Іванка шукає в лісі маленького Елі Шерфа, якому вдалося уникнути долі своєї родини, змушує вірити в перемогу добра і людяного в людині.

Висновки з дослідження і перспективи. Образ-символ черевичків у повісті М. Матіос

«Черевички Божої Матері» увиразнює конфлікт добра і зла, любові й страху, «своїх» і «чужих», трагедію дитини, людини, цілого народу, що опинився на межі епох, пошуки істини й намагання не втратити себе у круговерті зла, що панує довкола. Повість є важливою для усвідомлення національного й культурного різноманіття народів, що традиційно проживають в Україні, поглиблення розуміння між ними, виховання міжкультурної толерантності, прищеплення загальнолюдських моральних цінностей.

Список літератури:

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 414 с.
2. Вронська Т., Пастушенко Т. Освенцім. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. Т. 7. Київ : Наукова думка, 2010. С. 643–644.
3. Горбач Н. Свій, чужий, інший – межі чутливості в прозі про Шоа. *Голокост: художні виміри української прози : монографія* / за заг. ред. І. Павленко. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2019. С. 70–95.
4. Кіановська М. З книжки «Бабин Яр. Голосами». URL: <https://cutt.ly/HTjUym6> (дата звернення: 13.10.2021).
5. Матіос М. Черевички Божої Матері: вирвана сторінка з буковинської саги. Львів : ЛА «Піраміда», 2013. 208 с.
6. Сулькин О. «Тфельки»: самый необычный фильм о Холокосте. URL: <https://cutt.ly/jTjYNwe> (дата звернення: 13.10.2021).
7. Тарнавська М. В житті моему теж був Бабин Яр. URL: <https://cutt.ly/gTjYXxg> (дата звернення: 13.10.2021).

References:

1. Bulashev H. (1992) *Ukrayinsky narod u svoiykh lehendakh, relihiynykh pohlyadakh ta viruvannyakh: kosmohonichni ukrayinski narodni pohlyady ta viruvannya* [Ukrainian People in Their Legends, Religious Views and Beliefs: Cosmogonic Ukrainian Folk Views and Beliefs]. Kyiv: Dovira. (in Ukrainian)
2. Vronska T., Pastushenko T. (2010) Osventsism [Auschwitz]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of the History of Ukraine]: in 10 vol. Vol. 7. Kyiv: Naukova dumka, pp. 643–644. (in Ukrainian)
3. Horbach N. (2019) Sviy, chuzhyy, inshyy – mezhi chutlyvosti v prozi pro Shoa [Own, Alien, Another – the Limits of Sensitivity in the Prose about the Shoah]. *Holokost: khudozhni vymiry ukrayinskoyi prozy: monohrafiya / za zah. red. I. Pavlenko* [Holocaust: Artistic Dimensions of Ukrainian Prose: monograph / by eds. I. Pavlenko]. Dnipro: Ukrayinskyy instytut vyvchennya Holokostu «Tkuma», pp. 70–95. (in Ukrainian)
4. Kiyanovska M. (2017) *Z knyzhky «Babyn Yar. Holosamy»* [From the book «Babyn Yar. Voices»]. Available at: <https://cutt.ly/HTjUym6> (accessed 13 October 2021). (in Ukrainian)
5. Matios M. (2013) *Cherevychky Bozhoyi Materi: vyrvana storinka z bukovynskoyi sahy* [Shoes of the Mother of God: a Torn Page from the Bukovyna Saga]. Lviv: LA «Piramida». (in Ukrainian)
6. Sulkin O. (2014) «Tufelki»: samyy neobychnyy film o Kholokoste [«Shoes»: the most unusual film about the Holocaust]. Available at: <https://cutt.ly/jTjYNwe> (accessed 13 October 2021). (in Russian)
7. Tarnavska M. V zhytti moyemu tezh buv Babyn Yar [In my Life was Babyn Yar Too]. Available at: <https://cutt.ly/gTjYXxg> (accessed 13 October 2021). (in Ukrainian)